

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

D.2918

Арашан гуманитардык
институтунун
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Araşan Sosyal Bilimler
Enstitüsü
İLMÎ DERGİSİ

11-12

БИШКЕК / BİŞKEK - 2011

АБУ ХАНИФАНЫН ӨМҮР ТАРЖЫМАЛЫ ЖАНА ФЫКЫХ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

Yrd. Doç. Dr. Аднан Мемдухоглу*

АННОТАЦИЯ

Абу Ханифа, төрт мазхаб имамынын бириси катары Ислам укуктук ой жүгүртүүсүнө эбегейсиз эмгегин сиңирген фыкых аалымы. Укуктук окууларын илимий чөйрөдө жүргүзгөн Абу Ханифа, болуп көрбөгөндөй толлеранттуулуктун негизинде шагирттери менен илимий маселелерди дискуссия кылган. Ал, китеп жазуу менен алектенген эмес. Бирок, кийинчерек шагирттери тарабынан анын ижтихаддары жана өз оозунан чыккан маалыматтары китеп болуп жазылган. Ар бир адам өзү тутунган диндин ишеним негиздерин билбесе, албетте, аны татыктуу денгээлде коргой албастыгы турган иш. Ислам динин кармаган кыргыз эли да ишеним жана амал жагынан тура жолду кармануу менен ынтымакта жана биримдикте жашоолору үчүн бул аймактарда кеңири жайылган Ханафий мазхабын жана анын негиздөөчүсүн жакшы билүүлөрү зарыл. Учурда бул аймактарда аталган темага байланыштуу илимий изилдөөлөр өтө аз. Ошол себептен Абу Ханифанын өмүр таржымалы, кишилиги, динге кылган кызматы, чыгармалары туурасында илимий изилдөө жана иликтөө иштеринин жүргүзүлүшү биринчи кезекте кыргыз эли башында турган бүтүн бул аймактарда жашаган ар бир адам үчүн чоң мааниге ээ.

Түйүндүү Сөздөр: Ислам, фыкых, Абу Ханифа, Ханафий мазхабы.

ABSTRACT

Abu Hanipha as one of the imams of courses is a right scholar who carried in enormous contribution to Islamic right. Abu Hanipha was holding his occupation on lofty academic level, discussed with his student very friendly. He couldn't spare his time for writing books, but other all telling by his pupils were rewriting. There is no doubt, men unaware basis of religion can't to protect it. Muslims of Kyrgyzstan must know well the basis widespread in area. Hanaphy's course and his imam, observing of faith. For today the labour of this field are limited very much. That's why as for Kyrgyz people as for all inhabitants of this region it is important to research Abu Hanipha's biography, person scientific contribution and his religion serving.

Key Words: Islamic Law, Fiqh, Ebû Hanîfe, Hanafi Doctrine.

АННОТАЦИЯ

Абу Ханифа, как один из имамов четырех мазхабов (течений), является ученым право, внесшим огромный вклад в Исламское право. Абу Ханифа, проводя свои занятия на высоком академическом уровне, всегда в очень дружелюбной атмосфере

* Ош МУ Арашан гуманитардык институтунун теология факультетинин окутуучусу, Бишкек – Кыргызстан. (Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Misafir Öğretim Üyesi, Bişkek-Kırgızistan), amemduhoglu@yuu.edu.tr

дискутировал со своими студентами. Он лично, не мог уделить времени для написания книги, но после все рассказанное, его учениками было переложено на книги. Нечетверует никаких сомнений, что человек не знающий основ своей религии, не может защитить ее. Мусульманский народ Кыргызстана, в делах веры и поклонения придерживаясь праведного пути, должны хорошо знать распространенный на этой территории мазхаб Ханафия и его имама. На сегодняшний день труды в данной области в очень ограниченном количестве. Поэтому как для Кыргызского народа, так для всех жителей этого региона, очень важно исследовать биографию, личность Абу Ханифы, научный вклад и его служение религии.

Ключевые Слова: Религия Ислам, Фикх, Абу Ханифа, мазхаб Ханафа.

ÖZET

Ebû Hanife dört mezheb imamından birisi olarak İslam Hukuk düşüncesine büyük hizmeti geçen bir âlimdir. Derslerini akademik bir ortamda yürütmüş olan Ebu Hanife, geniş bir hoşgörü içinde öğrencileriyle ilmi meseleleri bizzat müzakere etmiştir. O, kitap yazmakla meşgul olamamış, ancak daha sonra talebeleri tarafından yapılmış olduğu içtihatları ve kendisinden rivayet edilen bilgiler kitaplara aktarılmıştır. Hiç şüphe yok ki bağlı bulunduğu dinin inanç esaslarını bilmeyen insanlar, onu hakkında muhafaza edemezler. Müslüman Kırgız halkının inanç ve amel yönünden sağlam bir yol tutarak birlik ve beraberlik halinde yaşamlarını devam ettirmeleri için bölgede yaygın olan Hanefî Mezhebini ve onun imamını iyi tanımaları gerekir. Günümüzde konuyla ilgili bu bölgede yapılan bilimsel çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Bu sebeple Ebu Hanife'nin hayatı, şahsiyeti, dine olan hizmeti ve eserleri hakkında ilmi çalışmalar ve araştırmalar yapılması başta Kırgız halkı olmak üzere bölge insanı için büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Dini, Fıkıh, Ebû Hanife, Hanefî Mezhebi.

КИРИШУУ

Фыкых сөзү этимологияда «бир нерсени билүү, анык жана так түшүнүү, ички маани-маңызын жана ийне-жибин аңдоо» маанилерин туюнтат. Терминологияда фыкых сөзү, хижрий жыл санагынын алгачкы кылымдарында бардык диний маалыматтарды ичине камтыган. Дин илимдери өз алдынча бири-биринен айрыла баштаган мезгилде ыйман, ишеним темаларын колго алган багыт катары мааниге ээ болгон. Кийинчерек Ислам дининин жарандык жана коомдук жашоосунун түрдүү тараптарына байланышкан шарияттык-амалдык өкүм-жоболорун билүүнүн жана бул теманы колго алган илим тармагынын атына айланган. Фыкых илими боюнча адис болгон адамдарга да факих (көптүк түрү фукаха) деп айтылат.

Фыкых илиминин эки башкы булагы - Куран жана сүннөт. Курандын түшүшү жана Азирети Пайгамбардын бул динди инсаниятка билдирүүсү 610-632-жылдар аралыгында 23 жылга жакын убакытка созулган.

Азирети Пайгамбар, хижратка чейин он үч жылга жакын убакыт аралыгында (Мекке доорунда) ширк жана кайыр диндик менен күрөшкөн жана адамдардын Ислам дининин ишенимдик, адеп-ахлактык принциптерин чын дилден кармануулары үчүн жан үрөгөн. Бул доордо түшкөн Куран аяттары, жүрөктөргө тавхид (Алланы затында, сыпаттарында, жасаган иш-аракеттеринде бир, жалгыз деп билүү) ишенимин, жардамдашуу жана бийиктик сезимдерди жайгаштырууну көздөгөн. Ааламдагы барлыктар жана кубулуштар туурасында ой-пикир жүгүртүүгө багыттаган. Кез-кези менен конкреттүү түшүндүрүүлөр аркылуу бул дүйнөнүн соңунан кийин акырет жашоосунун бар экендигине басым жасаган. Айрыкча өткөн доорлордо жашап өткөн коомчулуктардын тарыхынан сабак алына турган мисалдарды берүү аркылуу алдыда

маалымдала турган мыйзамдар системасынын рухун жана жалпы негиздерин даярдаган. Мекке доорунда түшкөн аяттарда амалдык өкүм-жоболор өтө аз болгон.

Азирети Пайгамбар Мадина шаарына келгенден кийин, коомчулуктун тынчтыкта жашоолорун камсыздай турган жарандык келишим түзүүнү башкы орундарга койгон. Пайгамбардын бул аракети, анын бул доордо, замандаштарына жана бүгүндөй адамзатка жашоонун диний, саясий жана маданий тараптарын ичине камтыган практикалык моделин ортого коюуну пландагандыгын көргөзүп турат. Кезек, Мекке доорунда орнотулган бекем ишеним жана адеп-ахлак пайдубалдарынын үстүнө, дүйнө жашоосун акырет жашоосу менен тең салмактуулук ичинде алып караган системанын түркүктөрүн орнотууга келген болчу. Мына ушул мезгил ичинде ортого коюлган укуктук негиздер жана өкүм-жоболор, кийинчерек өз алдынча илимдин жана укуктук материалдарга бай казынанын башкы булактарын түптөгөн.

Мухаммед Пайгамбар тирүү кезинде вахий (аян, кабар) келип тургандыктан, ортого чыккан проблемалар түздөн-түз Алланын Элчисине билдирилип турган. Билдирилген маселе боюнча же аят түшчү, же болбосо Азирети Пайгамбар өзү чеччү. Бул экинчи жол, Азирети Пайгамбардын өзүнүн ижтихады боюнча өкүм берүүсү болчу. Негизинен Пайгамбардын ижтихады вахийдин көзөмөлүндө болгондуктан, анын жыйынтыкка келген натыйжалары туура эмес болсо, мунун ошол бойдон калуусу мүмкүн эмес жана натыйжада бул өкүмдөр да сүннөт түшүнүгүнүн ичине кирмекчи. Пайгамбардын мындай ыкманы колдонушунун башкы себеби, сахабаларды ижтихадка машыктыруу жана көнүктүрүү болчу. Мунун бир мисалы катары ала турган болсок, Муаз Ибн Жабалды Йеменге казы (сот) кылып жөнөткөн кезде ага, алдына келген маселеге тиешелүү Алланын Китебинде (Куранда) жана Пайгамбардын сүннөтүндө өкүм жок болсо эмне кыла тургандыгын сураган кезде Муаздын «Өзүм ижтихад кыламын» деген жоопту бергендиги Азирети Пайгамбарды абдан канаттандырган.

Пайгамбардын өлүмүнөн кийин сахабалардын бир жагынан Куран жана сүннөт аныктаган белгиден чыкпоо экинчи жактан жүз берген жаңы маселелерди ушул чектин негизинде гана чечүү зарылдыгы менен бетме-бет келгендиктен, диний чечимдерди (фатва) иштеп чыккандыктарын жана ижтихад иш-аракеттерин активдештиргендиктерин, айрыкча Азирети Умардын мамлекет башчысы катары бир катар түрдүү көз караштарды, пикирлерди жана иш-аракеттерди күн тартибине алып чыккандыгы маалым.

Сахаба доорунун аркасынан келген табийин (сахабалардан кийинки муун) жана табайи-табийин (табийиндерден кийинки муун) доорунда социалдык шарттардагы жана саясий структуралардагы өзгөрүүлөр, башка илимдердин калыптанышына паралел катары ыкыхтын да барган сайын теориялык мүнөзгө ээ болушуна өбөлгө болгон. Сахабалардын ошол мезгилдеги Ислам географиясынын калк жайгашкан түрдүү борборлоруна тарап баруу менен жүргүзгөн агартуу, билим берүү жана тарбиялык иш-аракеттери кийинчерек өз натыйжасын бере башташы, устаз жана мухит айырмачылыгы менен биргеликте мурунку муундан өткөрүлүп берилген сүннөт материалдары жана рой (акыл, көз караш) ижтихадына карата мамиленин да айырмалуулугу «хадис мектеби» («ахлу хадис») жана «рой мектеби» («ахлу рой») атында эки башкы багыттын жана жамаатташуунун себеби болгон.

Амавилер доорунун аяк жактары менен Аббасилер мезгилинин баш жактарында Хижазды (же Мадина) борбор алган (ыктаган) ыкых мектеби «ахлу хадис» (же «ахлу асар»), Иракты борбор алган ыкых мектеби да «ахлу рой» аты менен атала баштаган. Аталган бул эки мектеп тең Китеп (Куран), сүннөт жана сахабаларды өкүм булагы катары колдонуу менен эле биргеликте, Хижаздыктар Мадина элинин үрп-адаттарына

Азирети Пайгамбардын иш жүзүнө ашырган сүннөтү деп өзгөчө маани беришкен жана өз мухиттеринде кеңири тараган хадис материалдары менен чектелүүгө аракет кылышкан. Жашоого болгон көз караштарынын жана ортого чыккан маселелердин жөнөкөй болгондугунан улам, бул аймактарда рой иш-аракеттерине олуттуу муктаждыктын болгондугу, айрыкча бул мектептин факихтери хадистерден жооп таба албаган жаңы фыкыхтык маселелер боюнча ижтихад кылуу жаатында бир кыйла тартынгандыктары маалым. Ирактык факихтер болсо, аймакта өкүм сүрүп турган пикирдик жана саясий козголоңдордун, социалдык шарттардын Хижазга салыштырмалуу айырмалуу болушунун табигый натыйжасы катары бетме-бет келген маселелердин диний өкүмдөрүн ижтихад кылуу менен аныктоо жана инициативаны колдон чыгарбоо, риваят кылынган хадистерди да кылдаттык менен изилдөө жолу аркылуу дагы да этияттык менен кароо жолун тандашкан. Бир караганда бул эки мектептин тең Куран жана сүннөттү түшүнүүдө, чечмелөөдө сөздөрдүн сырткы түз маанисине көз карандылыкты сактоо менен кошо сөздөрдүн туюндурган түпкү максаттарын да эске алууга көңүл бургандыктарын жана риваяттарды өз ичинде сын электен өткөрүүгө орун бергендиктерин көрүүгө болот.

Табийин жана табайит-табийин доорлорунда, башында Хижаз жана Ирак турган бир катар аймактарда жана борборлордо өкүм сүргөн рой, фатва жана окутуу иш-аракеттеринин хижрий жыл санагынын II.кылымдарынын ортолорунан баштап системалуу жана доктрина абалына келгендигин байкоого болот. Ошондой эле биринчи Куфа шаарында Абу Ханифа жана анын окуучуларынын ахлу рой фыкыхын, андан соң Мадина шаарында Имам Маликтин жана анын окуучуларынын ахлу хадис фыкыхын өнүктүрүү менен мектептерге айлангандыгын, аталган илим борборлорунда доктриналык фыкых окуусунун жана дискуссиялык атмосферанын түзүлгөндүгүн жана мунун артынан эле натыйжалуу эмгек жыйнактарын жазуу иштеринин болгондугун көрүүгө болот. Булардын аркасынан эле аларга каршы чыккан же болбосо синтезди негиз алган башка фыкыхтык топтор ортого чыккан. Натыйжада эркин ой жүгүртүүнү жана толлеранттуулукту негиз алган атмосферада илимий доктриналардын талашып тартылышына жана алдыда мазхаб катары жаңы фыкыхтык түзүлүштүн пайда болушуна мүмкүнчүлүк жараткан.

Ижтихадий көз караштар жана фыкыхтык мектептерге айлануу туурасында жакшы ниет менен кылынган жаңылыш ижтихад үчүн да сооптун боло тургандыгы жөнүндөгү принципти эске алып, хак-батыл, сүннөт-бидат деп бөлүүнүн жана мүнөздөөнүн ордуна, туура тапкан (ижтихады туура чыккан)-туура эмес тапкан (ижтихады туура эмес чыккан) же жаңылыш-туура сыяктуу мүнөздөмөлөрдү берүү туура болот деген ойдобуз. Саясий жана ишенимдик багыт болгон Шиялар да өздөрүнө таандык фыкыхтык доктриналарды жана көз караштарды ортого койгон. Бирок, Шиянын Ахли сүннөттүн сыртында калышынын себеби мазхабтын фыкыхтык көз караштары эмес, саясий жана ишенимдик көз караштары болгондугун бул жерде дагы бир ирет белгилеп кетүү керек. Шия тобторунун башка блок түзүшү жана хижрий жыл санагынын биринчи кылымдарында чар жайыт көз караштардын жана майда тобтордун убакыттын өтүшү менен унутта калгандыктарынын же болбосо жактоочуларынын калбагандыгынын натыйжасында Сунний дүйнөсүндө Ханафий, Маликий, Шафий жана Ханбалий мазхабтары сакталып калган. Ал эми Шиялар тобунда Жафария жана Зайдия мазхабтары эсепке алынарлык өлчөмдө жайылып таралган жана күнүбүзгө чейин белгилүү деңгээлде сакталып келет.

Бул илимий макалабызда «төр мазхаб» аты менен таанымал Сунний фыкых мектептери болгон Ханафий, Маликий, Шафий жана Ханбалий мазхабтарынын ичинде хронологиялык жактан биринчи эсептелген Ханафий мазхабынын имамы Абу

Ханифанын өмүр баяны, чыгармалары жана ыкык илимине кошкон салымдары туурасында сөз болмокчу.

1- ӨМҮР ТАРЖЫМАЛЫ ЖАНА ИЛИМ АЛУУСУ

Имам Азам Абу Ханифанын өз аты Нуман Ибин Сабит болуп, х: 80/м: 699-жылы Куфа шаарында дүйнөгө келген жана 150/767-жылы ушул эле жерде дүйнөдөн кайткан. Түшкүлүгү араб болбогон Абу Ханифанын улуту туурасында түрдүү көз караштар жаралган. Алардын ичинен айрыкча анын түрк (элдеринен) же фарс болгону кабылданган.¹ Нуман Ибин Сабит, Ханафий мазхабы мухитинде «Имам Азам» («Улуу Имам») лакабы менен айтылат.

Имам Азам туурасында сөз кылган классикалык эмгектерде, анын өз атынын унутулушуна себеп болгон Абу Ханифа деген атак-даңкы туурасында жетишерлик деңгээлде айкын жана канаттандырарлык маалымат берилбейт. Абу Ханифа деп аталып калышы туурасында үч көз караш айтылган.²

1. Абу Ханифа, анын кунысы (такма аты). Бирок, Абу Ханифанын, чындыгында куны эмес, лакаб (атак, даңк) жана баалоочу сыпат болгондугу эч күмөнсүз. Анткени анын Ханифа аттуу кызы болгон эмес. Бир гана Хаммад аттуу бир уулу бар болгон.

2. Ибн Хажар ал-Хайтаминин айтышы боюнча, «Ханифа», Иракта «калаем жана сыя» маанисин туюнтат. Абу Ханифа жанында дайыма үзгүлтүксүз калем, сыя алып жүргөндүгүнөн улам, «дайыма калем, сыя алып жүрүүчү» маанисинде Абу Ханифа деген атка конгон.

3. Соңку аалымдардан болгон Шиблий Нуманийенин пикири боюнча, Абу Ханифа аты, «Абу-Миллатил-Ханийфа» («Туура ишенимдин, диндин коргоочусу») сөзүнүн кыскартылган абалы.

Диндар жана бардар үй бүлөдө дүйнөгө келген Нуман Ибин Сабит билим алуусун ошол мезгилдин адатына ылайык Куранды жаттоо менен баштаган жана Каары (Куранды баштан аяк жатка билген) болгон. Кыраат илимин, кырааты сабаа аалымдарынан Асым Ибин Бахдаладан үйрөнгөн. Илим алууну баштоодон мурун кездеме соода-сатыгы менен алектенген. Анын Куфдаа кездеме дүкөнү болгон. Илим алууга аттангандан кийин, соодо иштерин ортоктоштору аркылуу жүргүзгөн. Окуучуларына жана башкаларга да материалдык жардамдарды берип турган. Ал он алты жашында ажыга барган. Кааба аймагындагы илимий иш-аракеттер анын илимге болгон сүйүүсүн арттырган.³

Абу Ханифа, Куфа жана Басрада чоңоюп эр жеткен. Бул эки аймак, байыркы маданияттарга ээ адамдар топтолгон, жаңы мусулман болгондор көп жашаган, араб тилинде билим берүүлөр жана саясий иш-аракеттер эң көп орун алган маанилүү борборлор болчу. Ушундай чөйрөдө соода менен алектенген жана акыл-эси даана Абу Ханифага айланасындагы аалымдар жакындан кызыкдар болушкан жана аны илимге

¹ Мухаммед Абу Захра, *Хаятуху, асруху, аараху ва фыкху*, — Байрут: Дарул-Фикрил-араби, 1947. — 15-17-бет; Ал-Хатибул-Багдадий, *Тариху Багдад*, — т. 13, 325-бет, № 7297; İbn-i Hacer Heytemi, *İmam-ı Azam'ın Menkıbeleri*, Çev. Abdulvehhab Öztürk, Ankara 1978, 841; M. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, Çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963, s. 25; Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 9-14; Mustafa Uzunpostalcı - Yavuz Yusuf Şevki - Ali Bardakoğlu, "Ebu Hanife", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, X/131.

² İbn-i Hacer Heytemi, age, s. 43.

³ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1979, s. 185; M. Uzunpostalcı, age, X/131; M. Абу Захра. *Абу Ханифа*, — 33, 95-бет; M. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 30; M. Hamidullah, *İslâmın Hukuk İlmine Yardımları*, Derleyen: Salih Tuğ, İstanbul 1962, s. 125.

багытташкан. Аны илимге багыттаган аалымдардын башында Абу Амр аш-Шаабий турат.

Абу Ханифа кыраат илиминен кийин акаид жана жадал илимин үйрөнгөн. Өз доорундагы Кудайды тануучулар жана кайырдиндер менен катуу күрөшкөн. Азирети Пайгамбардан сахабаларга, кийинки муундарга өтүп келген жана ошол мезгилдеги мусулмандардын көпчүлүгү кабылдаган итикадий (ишенимдик) негиздерди жактаган. Анын бул ишенимдик көз караштары убакыттын өтүшү менен Ахли суннет – айрыкча Матуридий – түшүнүгүнүн калыптанышына маанилүү даражада рол ойногон.⁴

Имам Азам, кийин фыкых (Ислам укугу) илимин үйрөнүүгө багыт алган. Ошол мезгилдин атактуу факихи (Ислам укукчусу) Хаммад Ибн Абу Сулайманга (ө. 63/738) пагирт болуу менен, Куфа мечитиндеги окуулардан он сегиз жылга жакын андан фыкыхты окуган. Хаммад фыкых илимин Ибрахим ан-Нахайи (ө. 63/682) менен Шаабийден (ө. 104/722) алган. Алар кады Шурайх (ө. 95/714), Алкама (ө. 62/681), Масрук (ө. 63/682) жана ал-Авсад Ибн Язидден (ө. 95/714) фыкыхты үйрөнүшкөн. Бул аталгандар, Азирети Умардан, Азирети Алиден жана Абдуллах Ибн Масуддан илим алышкан.⁵

Куфа жана Басрадагы хадис жана фыкых окумуштууларынан сабак алган, жүзгө жакын табийин аалымдары менен көрүшкөн жана көптөгөн кишилерден хадис тыңдаган. Имам Азам, өз доорундагы Ислам дүйнөсүнүн эң маанилүү борборлорунун көпчүлүгүнө саякат жасаган. Айрыкча Мекке менен Мадинага бир канча жолу барган. Бул жердеги «фукохайи сабаа» деп аталган «жети чоң укукчунун» тирүү болгондорунан көп береке-пейиз алган. Саякат учурунда Ата Ибн Аби Рабах, Икрима жана Нафий менен көрүшүп, алардан хадис тыңдаган. Мына ушундайча Мекке менен Мадинадагы илимден да пайдаланган болчу. Ошондой эле Имам Малик, Суфьян Ибн Уйайна, биринчи болуп жазылган фыкых китебинин автору Зайд Ибн Али, Мухаммед ал-Бакыр жана Имам Жафар Садык сыяктуу көптөгөн окумуштуулар менен жүздөшкөн. Ал гана эмес өз доорундагы адашкан топтордун дасыккан жана ойчул лидерлери менен да жолугушуудан тартынган эмес. Айрыкча ал, ажылык мезгилинде Меккеге келген ар кандай окумуштуулар менен көз караштарын жана ойлорун талашып-тартышуунун негизинде илимин курчутуп турган.⁶

2. ИЛИМИЙ ЖАНА АДЕП-АХЛАКТЫК КИШИЛИГИ

Абу Ханифа каниетчил, жоомарт, ишенимдүү, көп ибадат кылган жана дүйнөгө берилбеген киши болгон. Тапкандарына арам жана күмөндүү киршелерди аралаштырбайт болчу. Ар жылы кирешесин эсептеп, айлана-тегеректиндеги илим жолунда жүргөндөр менен окуучуларынын муктаждыктарын камсыздар эле. Сырткы көрүнүшүнө да маани берген жана таза, тыкан кийинген. Сезимтал, сергек жан дүйнөгө жана бай руханиятка ээ болчу. Олуттуулугу жана оор мүнөздүүлүгү, анын руханиятынын улуулугун жана Аллага болгон сүйүүсүн айгинелеп турчу. Терең жана

⁴ M. Uzunpostalci, age, s. 131; M. Абу Захра., *Абу Ханифа*, — 27, 29, 96-97-бет-бет; M. Ebu Zehra, *İslâm'da Fıkhi Mezhepler Tarihi (Fıkhi Mezhepler)*, çev. Abdülkadir Şener, 2.Basım, İstanbul 1978, s. 224; Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmami*, s. 15-19.

⁵ H. Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1975, s. 132; H. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 185; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 51-54; M. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 29; M. Hamidullah, *İslamın Hukuk İlmine Yardımları*, s. 124; Ал-Хатибул-Багдадий., а.а.ч, т. 13, 333-бет.

⁶ Шамсуддин Мухаммад бин Ахмад Усман Аз-Захабий., *Манакибул-имам Аби Ханифа ва сахибайхи Аби Юсуф ва Мухаммад бин Ал-Хасан*, Тактаган жана басмага даярдаган: Мухаммад Захид Ал-Кавсарий Абул-Вафа Ал-Афганий. 19-бет, 4-басылыш. Байрут: 1419; M. Uzunpostalci, age, s. 132; M. Абу Захра. *Абу Ханифа*, 30, 31, 79, 80, 83, 84, 86, 92-бет; M. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 17, 20; Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmami*, 19-20.

эркин ой жүгүртчү. Оозунда сөзү даяр турган, ой-пикирлерин жакшы жеткирип түшүндүрө алган жана чабалдыгы жок жан болчу. Ал жакшы жүрүм-турумдун чоң ибадат экендигин айтар эле.⁷

Абу Ханифа, өзү ынанган жана туура деп билген нерсесин айтуудан, керек болгон учурларда талашып-тартышуудан тартынбаган маданияттуу тайманбас мүнөзгө ээ болчу. Бул жаатта көптөгөн кыйынчылыктарды башынан өткөргөн. Амавилер доорунда да, Аббасилер мезгилинде да халифалардын (мамлекет башчыларынын) жана валилердин (губернаторлор) жасаган адилетсиздик иштерине ачык түрдө каршы чыккан. Ал халифалардын тартуулаган белектерин кабылдаган эмес жана алар сунуштаган жогорку кызмат орундарынан баш тарткан. Андан көрө акыйкат үчүн азаптарга кабылууну жана камакка алынууну артык көргөн. Негиздүү далилдер менен айта кете турган болсок, Аббаси халифасы Мансур, өзүнүн аскер башчыларын көтөрүлүш чыгаргандарга каршы согушудан баш тарттырууга аракеттенген Абу Ханифанын өзүнө карата баш ийүүчүлүгүн сыноо үчүн ага Багдад шаарынын башкы сот кызматын сунуштаган. Бирок, Абу Ханифа, бул сунушту кабылдаган эмес. Бул себептен Багдадда камакка алынган жана ар кандай кыйноолорго дуушар болгон. Амавилер жана Аббасилер доорунда бир канча жолу башкы сот кызматтары сунушталган жана мажбурлоо жана кыйноолорго кабылганына карабастан алардын баарын илимдин беделине жана сөз эркиндигине зыян берет деген асыл түшүнүк менен кабылдаган эмес.⁸

Абу Ханифа, мамлекеттик башкаруучулар менен кошо, өз доорундагы соттордун көз караштарын жана чыгарган чечимдерин сындап турган. Алсак, Абу Ханифа, Куфанын соту Ибн Аби Лайланын чыгарган чечимдерин, окуучулары менен биргеликте сабакта жана илимий жыйналыштарда күн тартибине алып чыгып турган жана сындан өткөргөн. Ибн Аби Лайла бул абалдан тынчсызданып халифага арыздангандыктан, халифа тарабынан белгилүү убакытка чейин анын фатва берүүсүнө тыюу салынган.⁹ Анын шагирти болгон Абу Юсуф, устазы Абу Ханифа менен Ибн Аби Лайланын талаштуу көз караштарын «Ихтилафу Аби Ханифа ва Ибн Аби Лайла» («Абу Ханифа жана Аби Лайланын талаш-тартыштары») аттуу китеп кылып топтогон.

Абу Ханифанын соода-сатык иштеринин жана күндөлүк тиричилик маселелердин ичинде болушу, адамдардын проблемаларын, эңсөөлөрүн, муктаждыктарын жакшы таанып билиши, анын ижтихаддарынын кабылданышына жана иш жүзүнө бат сиңишине себеп болгон. Анткени Абу Ханифа, устаздары аркылуу өзүнө жетип келген мурунку муундарга таандык ыңкычтык көз караштарды, риваяттарды жана илимий мурастарды, өз мезгилиндеги шарттарды жана адамдардын муктаждыктарын эске алуу менен, диндин жалпы принциптерин жана максаттарын жаңыдан кароого жана чектелген насстар (аят, хадис) менен чексиз окуялардын, наклдын (аят-хадистин) өкүмү менен акылдын чечмелөөсүнүн, хадис менен рой ортосунда тең салмактуулукту кармоого аракеттенген. Ошол себептен үрп-адатты, Курандын жалпы принциптерин, коомчулуктун пайдаларын дайыма эске алган жана истихсан методун көп колдонгон. Чыгарган өкүмдөрүндө, берген фатваларында кишилик аракеттин жана жоопкерчиликтиң, адамдын укуктарынын жана эркиндиктеринин корголушун башкы принцип катары негиз алган. Анын бул методу

⁷ İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 60, 89-119; М. Абу Захра., *Абу Ханифа*, 35, 71, 78-бет; Ebu Zehra, *Fikhi Mezhepler*, s. 220-229; Ал-Хатибул-Багдадий., а.а.ч, т. 13, 358, 360-бет; Аз-Захабий., а.а.ч., 17-бет.

⁸ М. Абу Захра., *Абу Ханифа*, 40-52-бет; М. Ebu Zehra, *Fikhi Mezhepler*, s. 235-236; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 60, 76-78, 86-91, 117-118; Аз-Захабий., а.а.ч., 27, 42-бет.

⁹ Ал-Хатибул-Багдадий., а.а.ч., т. 13, 351-бет; İbn-i Hacer Heytemî, age,s. 98.

жана ыкмасы, алдыда атына ыроолонуп түптөлө турган Ханафий мазхабынын жалпы негиздерин жана методун аныктаган.

Абу Ханифа, Багдадда көз жумган. Сөөгү өзүнүн керези боюнча Хайзуран кабырстанынын чыгыш тарабына коюлган. Кабыры бүгүнкү күндө Багдадда өзүнүн аты менен аталган Азамия деген жерде жайгашкан жана маанилүү зыярат орундарынан болуп эсептелет.

3. ОКУТУУ МЕТОДУ ЖАНА ОКУУЧУЛАРЫ

Устазы Хаммаддын өлүмүнөн кийин (ө. 120/738), курдаштарынын жана окуучуларынын суранычтары боюнча кырк жаштарында анын ордуна сабак бере баштаган Абу Ханифа, сабактарын академиялык деңгээлде жүргүзгөн. Толлеранттуулуктун негизинде окуучулары менен илимий маселелерди өзү талашпартышкан. Сабактарында жана илимий жыйналыштарында баарына сөз сүйлөө укугун берген, түрдүү ой-пикирлерди уккан жана окуучуларына өз көз караштарын кабылдоону кескин түрдө мажбурлабайт болчу. Тагыраак айтканда эч качан таңуулабайт эле. Талаш-тартыштын соңунда келип чыккан натыйжа үчүн «Биздин канаат жана жетише алган эң жакшы көз караш ушул. Мындан да жакшысын таба алган болсо, анда анын көз карашынын туура болгондугу эч күмөнсүз»¹⁰ деп айтуу менен, бир эле убакта түрдүү көз караштарга толлеранттуулук менен караган жана илимий изилденүүнүн андан да ары карай уланышына үндөгөн.

Айрыкча Ирак, Хоросан, Хорезм, Түркстан, Тохаристан, Синд, Йемен жана Арабстандын булуң-бурчунан агылып келген студенттер, фатва сурагандар жана угуучулар менен аудитория аябагандай кеңейген.¹¹

Отуз жылга жакын сабак жана фатва берген Абу Ханифанын окутуучулук жашоосу абдан жигердүү жана натыйжалуу өткөн. Төрт миң чамасында шагирт тарбиялап өстүрүп чыгарган. Булардын ичинен кыркка жакыны ижтихад кылуу даражасына жеткен. Абу Ханифанын сот (кады) боло ала турган 28, фатва бере ала турган 6, сотторго сабак бере ала турган 2 шагирти бар болгон.¹² Эң атактуу шагирттери, анын көз караштарын жазган жана иш жүзүнө ашырган Имам Юсуф (113-182/731-798) менен Имам Мухаммед аш-Шайбаний (132-189/749-824). Ошондой эле Имам Зуфар (110-158/728-771) менен ал-Хасан Ибн Зиядды (ө. 204/819) да белгилеп кетүү керек. Аталган окуучулары анын окуусун улантышкан жана андан үйрөнгөн методдордун негизинде булактардан (Куран, сүннөттөн) өкүм иштеп чыгарууну улантышкан. Айрыкча ижтихад даражасына жетишкен Имам Юсуф менен Имам Мухаммед устаздарынын ой-пикирлерин жана фатваларын жыйнап, иреттеп жазуу иштерин жүргүзүшкөн.

4. ИШЕНИМГЕ БАЙЛАНЫШТУУ КӨЗ КАРАШТАРЫ

Харижия, Жажмия, Муътазилия, Мушаббиха, Кадария, Жабрия, Муржия жана Шиянын өнүгүп өкүм сүргөн доорунда жашаган Абу Ханифанын акаид (ишеним) багытындагы көз караштары, Ахли сүннөт ишениминин түзүлүшүнө зор салымын кошкон. Бул жааттагы «ал-Фыкхул-акбар» чыгармасы, Матуридия ишениминин

¹⁰ М. Абу Захра., *Абу Ханифа*, 97-99-бет; Ал-Хатибул-Багдадий., а.а.ч., т. 13, 352-бет; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 58; Аз-Захабий., а.а.ч., 34-бет.

¹¹ М. Абу Захра., *Абу Ханифа*, 224-бет; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 63, 129; M. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 23-24; 38-39.

¹² Аз-Захабий., а.а.ч., 19-20-бет; М. Абу Захра., *Абу Ханифа*, 229-бет; M. Ebu Zehra, *Fikhi Mezhepler*, s. 217; Halim Sabit Şibay, "Ebu Hanife", İslam Ansiklopedisi, c. 4, s. 21-22.

пайдубалын түптөгөн.¹³ Ал акаид тармагындагы жүргүзгөн талаш-тартыштарында, наклдык да, акылдык да далилдерди колдонгон. Абу Ханифага таандык деп эсептелген чыгармалардын көпчүлүгү акаид илимине байланыштуу.

Имам Азам, акаид багытындагы көз караштарында Азирети Алиден көп пайдаланган жана аны итикадий маселелерди чече турган башкы аалым катары санаган. Айрыкча Хасан Басрий жана Умар Ибн Абдулазиз да анын ишенимдик көз караштарына таасирин тийгизген.¹⁴

5. ИЖТИХАД МЕТОДУ

Абу Ханифа, илимий дискуссиялар менен кошо, соода-сатык менен да алектенген, ар дайым жашоонун жана фыкыхтык проблемалардын ичинде болгон, бет келген маселелер же өзүнө берилген суроолор боюнча эсеп жеткис ижтихад жүргүзгөн. Абу Ханифанын бул ижтихаддарын негиз алуу менен, анын укуктук ыкмаларын, ижтихаддык философиясын жана өкүм иштеп чыгаруудагы далилдер тизмегин төмөндөгүчө айтууга болот.¹⁵

1) Абу Ханифа биринчи кезекте Куранга кайрылган.¹⁶ Сөздөрдүн ар кандай туюндурган түз маанилерине, алардын ортосундагы методологиялык байланыштарына көңүл бурган. Аяттардын ачык, жалпы жана түз маанилерин негиз алган.

2) Курандан өкүмдү таба албаган кезде сүннөткө кайрылган. Сүннөттүн далил катары алыншынын маанилүүлүгү жана зарылдыгы Абу Ханифанын ижтихад жана фатваларында ачык түрдө байкалат. Анын ижтихаддык кеңешмелеринде көптөгөн хадис каарылары (хадис жаттагандар) бар болгон. Хадистерди кабылдоо маселесинде өтө кыска жана этият мамиле жасаган.¹⁷

Мутаватир болбогон хадистерди машхур жана ахад деп эки бөлүп караган Абу Ханифанын көз карашы боюнча хадистер, биринчи кезекте Курандын түз маанисине карама-каршы келбеши керек.¹⁸ Айрыкча Абу Ханифа ахад хадистерге амал кылуу маселесинде бир катар критерийлерди ортого койгон жана бул шарттарга дал келбеген риваяттарга амал кылбаган.¹⁹

¹³ *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, Çev. Mustafa Öz, İstanbul 1992, s. 55-59.

¹⁴ Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmami*, 27-28; Y. Şevki Yavuz, "Ebu Hanîfe I", s. 142.

¹⁵ Бул тема боюнча кеңири маалымат алуу үчүн караңыз : Аз-Захабий., *Сийару аламин-нубала*, Тактаган жана басмага даярдаган: Шуайиб Ал-Арнаутий., Муассасатур-рисала, т. 4, 401-бет, Байрут: 1982, 2-басылыш; Аз-Захабий., *Манакибул-имам Аби Ханифа*, 32-33-бет; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", DİA, XIV/12; Мухаммад бин Мухаммад Шихаб Ал-Баззазий Ал-Кардавий., *Манакибул-имамил-Азам*, 170-бет, Хайдабад: 1321; Мухаммад Абу Захра., Абу Ханифа, 266-бет; Ахмад Саид Хавва., *Ал-Мадхал ила мазхабил-имам Аби Ханифатан-Нуман*, 118-бет, Дару Андалусил-Хадра, Жидда: 2002;

¹⁶ Бул тема боюнча кеңири маалымат алуу үчүн караңыз : Аз-Захабий., *Сийару аламин-нубала*, т. 4, 401-бет; Ал-Кардавий., *Манакибул-имамил-Азам*, 170-бет; Аз-Захабий., *Манакибул-имам Аби Ханифа*, 32-33-бет; Имам Ахмад бин Али Ар-Рази Ал-Жассас., *Ал-Фусул фил-усул*, Тактаган жана басмага даярдаган: Ужайл Жасим Ан-Нушамий., Вазаратул-Авқаф ваш-шууниил-Исламия, т. 2, 251-252-бет, Чыккан жери белгисиз, 1985.

¹⁷ H. Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 29; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 142-151.

¹⁸ Ал-Жассас., *Ал-Фусул фил-усул*, т. 1, 203-204-бет; Абу Бакир Мухаммад бин Мухаммад Ас-Сарахсий., *Усулус-Сарахсий*, Ада Нашрияты, т. 2, 133-134-бет, Стамбул: 1990.

¹⁹ Караңыз: Абу Зайд Ад-Дабусий., *Такевимул-адила фи усулил-фыкых.*, Тактаган жана басмага даярдаган: Халил Мухийддин, 180-бет, Дарул-кугубил-илмия, Байрут: 2001; Мухаммад бин Мухаммад бин Умар Ал-Ахсикатий., *Шарху Хафизуддин Ан-Насафий ли китабил-мунтахаб фи усулил-мазхаб.*, Тактаган жана басмага даярдаган: Салим Өгүт, 602-603-бет, тарыхсыз; Ас-Сарахсий., *Усул*, т. 1, 338-339-бет; Yunus Araydin, "Haber-i vahid", DİA, XIV/362.

¹⁹ Ас-Сарахсий., *Ал-Мабсут*, Дарул-фикр, т. 1, 66-67, т. 5, 12-бет, Байрут: 1989; Bkz: H. Yunus Araydin, "Hanefî Hukukuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi İnkata Anlayışı",

Ошондой эле анын ахад кабарларды кыястын ордуна тандап алган учурлары да көп болгон. Мисалы, Рамазан айында унутуп калып тамак жеп алган адамдын орозосу кыяс боюнча бузулушу керек болсо да Абу Ханифа бул жагдайда ахад хадиске таянуу менен, орозонун бузулбай тургандыгына өкүм берген. Ошону менен эле биргеликте ахад хадистерге амал кылуу жагдайында ортого чыккан бүтүн окуяларга байланыштуу бардык хадистердин анын колуна жетип келбегендиги жөнүндөгү ыктымалды да унутпоо керек. Балким, кээ бир учурларда Абу Ханифанын, ахад кабарларды таштап коюп, башка далилдерге багыт алышы, ал маселеге байланыштуу кабардын (хадистин) ага жетип келбегендиги себеп болушу мүмкүн.²⁰

3) Сүннөттөн да таба албаса, аалымдардын ижмасын кабыл кылар эле.

4) Ижма табылбаса, сахабалардын сөздөрүнө жана жасаган иштерине карайт болчу. Эгерде сахабалар бир ооздон кабылдаган көз караш болсо тартышпастан кабыл алган. Ал эми сахабалар ортосунда түрдүү көз караштар орун алган болсо, алардын ичинен бирөөсүн тандаган. Абу Ханифа сахабалардан кийин келген муундардын (табийиндердин) көз караштарын жана фатваларын кабыл алууну мажбур катары көргөн эмес. Ал бул жагдайда мындай деп айтчу: «Хасан Басрий, Ибрахим ан-Нахайи, Саид Ибн ал-Мусаййаб туурасында айта турган болсок, биз да алар сыяктуу иجتihad кылабыз».²¹

5) Булардан кийин кыяска кайрылат болчу. Абу Ханифа кыяс методун эң көп колдонгон укукчулардан. Ал жашаган аймак бир катар баш аламан окуялар пайда болгон жана ал маселелердин чечилиши талап кылынган жер болчу. Кыяска көп кайрылгандыгы чындык болсо да, анын бул себептен сындайлышы туура эмес. Болгону андагы көзгө байкалган айырмачылыктар, кыясты белгилүү системага жана эрежеге негиздөөдөн, аны кеңири колдонуудан жана практика түрүндө ортодо жок эле болгон теориялык, гипотезалык окуяларга таяндыруудан турат. Анын бул иш-аракети, маселелер, окуялар болуп өткөндөн кийин жана коомдун аркасынан эмес, келесекке карай алдынан кетишин камсыздаган.

6) Кыяс кээде катуу, оор натыйжаларды бере турган болсо, жеңилдикти негиз алган истихсан принцибине кайрылат болчу жана аны өтө чеберчилик менен колдончу. Кыястын натыйжасында келип чыккан өкүм жалпы жонунан диндин рухуна, принцип жана максаттарына дал келбесе, биринчи кароодо көрүнбөгөн, бирок бир аз ой жүгүртүү менен табууга боло турган муассир иллат (аныктоочу өзгөчөлүк) методуна таянуу аркылуу иجتihad кылар эле.

7) Үрп-адат дагы маанилүү далил болуп эсептелет. Соода-сатык жаатын жакшы билгендиги, укуктун булактарынын арасында бул негизге да абдан жакшы маани жана баа беришине түрткү болгон. Насстарга (аят-хадистер) карама-каршы келбеген үрп-адаттар туура, ал эми каршы келгендери болсо туура эмес. Ар түрдүү маданияттарга жана үрп-адаттарга ээ тобтор чогуу жашаган Иракта өмүр сүрүшү, Хижаз аймагындагы өкүм сүргөн традициялуу социалдык түзүлүштөн жана түшүнүктөн дагы да азыраак таасирленишине, бир катар маселеде үрп-адатты жана коомдук реалдуулукту негиз алган түрдүү көз караштарга жана иجتihadдарга мүмкүнчүлүк түзгөн. Ханафий мазхабынын арабтардан башка мусулмандар арасында кеңири масштабта жайылышынын себеби да ушул болсо керек.

EÜİFD, S. 8, Kayseri, 1992, 159-193; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebü Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, 83-117.

²⁰ Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebu Hanife", DİA, X/135.

²¹ İbn-i Nacer Heytemî, age, s. 57; Az-Zahabîy., *Manakıbul-ı İmam Abi Hanıfa*, 32-34-бет; Ал-Хатибул-Багдадий., а.а.ч, т. 13, 368-бет.

Имам Азам негиздеген фыкых академиясында илимий жыйналып Курандын тилаваты менен башталчу. Билим алуусун улантып жаткан окуучулар менен карапайым калк бул академиялык тартыштарга жыйналыштарга киргизилчү эмес. Укуктук маселелер эркин чөйрөдө тартышылган бул академияда, жарым миллионго жакын укуктук проблемалар туурасында чечимдер чыгарылгандыгы айтылат. Ушул жерде дагы көрүнүп тургандай Абу Ханифа, бир гана күндөлүк болуп жаткан укуктук окуяларга фатва жана өкүм издөө менен чектелип калбастан, фаразий (боло элек, болушу ыктымал болгон) маселелер туурасында да изденип иштеген. Эч качан болгон эмес бирок, болушу мүмкүн болгон жана гипотезалык маселелерге да орун берген. Кыяс жана истихсан сыяктуу акылдык ой жүгүртүү методдору менен, теориялык фыкыхтын да системалаштыруучусу болгон. Баса белгилей кетүүчү жагдай Абу Ханифа, фыкых маселелерини китаб, бап жана бөлүмдөр сыяктуу тематикалардын ичинде колго алууну баштоочулардан болгон. Алсак, Имам Малик, «Муватта» эмгегинде бул системага көп таянган. Кийинки жазылган бүгүн фыкых китептери ушул система боюнча жазылган.²²

Абу Ханифа, жаңы бир көз карашты кабылдай турган болсо, мурунку көз карашын жокко чыгарар эле. Сахих хадис ага жетип келе турган болсо, өзүнүн мурунку көз карашынан кайтат болчу. Ижтихад жаатында мындай дээр эле: «Эмнеге таянып айтып жаткандарыбызды иликтеп билбестен туруп, биздин көз караштарыбыз менен фатва берүү эч кимге адал эмес», «Бул менин көз карашым жана ал мен иштеп чыккан көз караштардын энжакшысы. Эгерде мындан да эң мвктысын ким иштеп чыкса, аны кабыл кылабыз».²³

Имам Азамдын, укуктук өнүгүүдөгү ага тиешелүү салымдарынын дагы бирөөсү, соттун чыгарган чечимдерин илимий иликтөөлөрдөн жана сын-элекеген өткөргөндүгү. Ал, пикир эркиндигин жана каршы пикир билдирүү укугун, жаңылыш чечимдер чыгарган кезде, сот ишин жүргүзгөндөргө каршы да колдонгон жана жаңылыш болгонун ачык айтып турган. Анткени анын түшүнүгүндө, сот бийлигине болгон урмат, соттордун жана тергөөчүлөрдүн туура эмес чечимдерди чыгаруусуна унчукпай коюу маанисине келбейт болчу.²⁴

Абу Ханифанын укук багытындагы зор салымдарын кыскача түрүндө белгилеп кете турган болсок алар; укук эрежелерин системалаштыруусу, теориялык укукту өнүктүргөндүгү, сот чечимдерин иликтөөдөн жана сындан өткөргөндүгү. Бул себептен, Имам Шафий: «Адамдар, укук багытында Абу Ханифага муктаж» деп айткан.²⁵ Ошондой эле Абу Ханифанын, устаздарынын жана шагирттеринин укук илиминин өнүгүүсүндөгү жасаган эмгектери төмөндөгү сүрөттөлөрдө таамай берилет: «Фыкыхтын үрөөнүн Абдуллах Ибн Масуд экти; Алкама аны сугарып карады; Ибрахим жыйнап орду; Хаммад кырманга салып жанчты; Абу Ханифа тегирменден өткөрүп ун кылды; Абу Юсуф аны камыр кылып жууруду; Мухаммед нан бышырды; башкалары, анын бышырган нанынан жешүүдө».²⁶

²² М. Абу Захра., *Абу Ханифа*, 391–395-бет; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 117-119; M. Hamidullah, *İslamın Hukuk İlmine Yardımları*, s. 127; M. Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, s. 37-38, 41; M. Esad Kılıçer, *İslam Fıkıhında Rey Taraftarları*, s. 75-83.

²³ H. Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 158–159; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 58; Аз-Захабий., а.а.ч, 34-бет.

²⁴ Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1989, s. 288; M. Абу Захра., *Абу Ханифа*, 54-57-бет; H. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 186; İbn-i Hacer Heytemî, age, s. 95-98; M. Esad Kılıçer, age, s. 56-57.

²⁵ Zehebi, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiratu'l-Huffaz*, Haydarabad-Dekkan 1955, II/30.

²⁶ Ибн Абидин., *Роддул-мухтар*, т. 2, 49-50-бет; Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, s. 31-34.

6- ЭМГЕКТЕРИ

Абу Ханифа Ислам укугун системалаштыргандыгына, иреттеп бир нукка салгандыгына жана калыптандыргандыгына карабастан, укукка байланыштуу өз колу менен жазган чыгармалары жок. Анын укукка байланыштуу эбегейсиз көлөмдөгү көз караш-ойлорун жана кыястарын каттого алып, китеп түрүндө жазган атактуу шагирттери Абу Юсуф, Мухаммед жана башкалары болгон.

Имам Азам, укуктук маселелерди, кең масштабдагы ижтихад кеңеши деп эсептеле турган илимий жыйналыштарда талкууга коюп, түрдүү ой-пикирдик талаш-тартыштардан кийин келип чыккан натыйжа, чечимдерди окуучуларына жаздыргандыгы үчүн, Мухаммед Ибн Хасан ап-Шайбанийдин жазган «Захирур-ривая» трактаттары, Абу Ханифага таандык деп эсептелген жана Ханафий мазхабындагылар тарабынан да ага таандык чыгарма экендиги бир оздон кабылданган маанилүү булак катары бааланат.²⁷

1) «Ал-Фыкхул-акбар»: Абу Ханифанын эң атактуу чыгармасы болгон ал-Фыкхул-акбар, канчалык фыкх ысымын алганы менен, укуктук темаларды ичине камтыган эмес. Анткени алгачкы убактарда фыкх сөзү, Китаб менен сүннөттөн түшүнүлгөн бардык нерсе үчүн колдонулган. Өтө кең мааниде болгон. Бирок, кийинчерээк бул сөз жалаң амалдык багытты (укукту) камтыган түшүнүккө ээ болгон. Сөз болуп жаткан чыгарма, акаидке (теологияга) байланыштуу жазылган эмгек. Жогоруда белгиленип өткөндөй ал убактарда ыйман маселелери фыкхтан бөлүнүп каралбагандыктан – ал гана эмес бул маселелерге итикадий фыкх деп айтылгандыктан – балким бул чыгармага ушул ат берилген. Бул китеп Ахли сүннөт ишенимин кыска, нуска жана терең мааниде түшүндүрөт.²⁸

2) «Ал-Фыкхул-абсат»: Абу Ханифанын окуучусу Абу Мути ал-Хакам Ибн Абдуллах ал-Балхинин риваяты менен күнүбүзгө жетип келген бул чыгарма М. Захид ал-Кавсарий тарабынан басамага даярдалып басылган (Кахира, 1368/1949). Аталган китеп, Абу Ханифага берилген ишенимдик суроолорго берген жоопторун камтыйт.

3) «Ал-Алим вал-мутъаллим»:²⁹ Бул чыгармада анын окуучусу Абу Мукатил Ибн Сулаймандын ишенимге байланыштуу берген суроолоруна, Абу Ханифа тарабынан жоптор берилет. Бул чыгарма да М. Захид ал-Кавсарий тарабынан басамага даярдалып басылган (Кахира, 1368/1949). Бир канча ирет басылып чыккан бул чыгармалар, медреселерде жана башка диний билим берүү борборлорунда көптөн бери окутулуп келген. Аталган чыгарманын түшүндүрмөлөрү жана түрк тилиндеги котормолору да бар.³⁰

4) «Ар-Рисала илал-Баттгий»:³¹ Бул рисала Имам Азам тарабынан Басралык аалым жана казы Абу Усман Ибн Муслим Ал-Баттгийге (ө. 143/761) арналып жазылган жана ага жөнөтүлгөн. Аталган чыгармада амал ыймандын бир бөлүгү болуп болбогондугу, ыймандын көбөйүп азайышы маселеси колго алынган жана өзү туурасында Муржия агымынан болгондугу жөнүндөгү айтылган имиш сөздөр жана жалган жалаалар четке кагылган. «Ар-Рисала илал-Баттгий» да М. Захид ал-Кавсарий тарабынан басамага даярдалып басылган (Кахира, 1368/1949).

²⁷ M. Uzunpostalci, age, X/134; M. Абу Захра., Абу Ханифа, 243, 251-бет; Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmanı*, s. 42-44.

²⁸ Караңыз: Ибн Надим., *Фихрист*, 202-бет, Байрут: 1978.

²⁹ Караңыз: Ибн Надим., а.а.ч, 202-бет, Байрут: 1978.

³⁰ Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, MÜİF yay, İstanbul 1992.

³¹ Караңыз: Ибн Надим., а.а.ч, 202-бет, Байрут: 1978.

5) «Ал-Васия»: Абу Ханифанын калам илими туурасындагы васияттары (кеңештери, үгүттөрү) баары жыйналып Юнус Вахби Явуз тарабынан түрк тилине которулган («Имам Азамдын Васияттары», Стамбул, 1983, Чагры басмаканасы). Осмонлу аалымдарынан Кады Камалуддин Ахмад Ибн Синан ал-Байадий (ө. 1096), Абу Ханифанын бул төрт чыгармасын риваят каналдарын көргөзүү менен араб тилинде жана кээ бир тексттердин үзүндүлөрүнөн келтирүү аркылуу «Ал-Усуулу 1-Мунийфа» деген ат менен калам китептеринин системасында бир жерге топтогон. Кийинчерек ага «Ишаратул-марам мин ибаратул-имам» деген ат менен түшүндүрмө жазган (Кахира, 1368/1949). Ошондой бул чыгарма Док. Иляс Челеби тарабынан такталуу менен түрк тилине которулган жана иликтенген («Имам Азамдын итикадий көз караштары», Стамбул 1996, Мармара университети теология факультети фондунун басмаканасы). Имам азамдын саналып өткөн бул беш чыгармасы Док. Доц. Мустафа Өз тарабынан «Имам азамдын беш чыгармасы» деген ат менен түрк тилине которулган. Бул чыгармада М. Захид ал-Кавсарий жарыялаган тексттерди (арабчасын) да кошо берген. (Стамбул 1992, 2-басылышы, Мармара университети теология факультети фондунун басмаканасы).

6) «Ал-Касийдатун-Нумания»: Азирети Мухаммед Пайгамбар туурасындагы наат (даңктоо ырлары) болгон бул чыгарманын кол жазма түрүндөгү нускасы Кахирада сакталууда. Аталган чыгарма Стамбулда (1279, 1298, 1320), Искандария жана Индияда басылган. Ибрахим Ибн Мехмед ал-Ялважинин түркчө котормосу болгон чыгарманын индус тилиндеги түшүндүрмөсү да бар.³²

7) «Китабур-родди алал-Кадария»:³³ Бул китеб өз атынан көрүнүп тургандай, Муьтазилия агымындагылардын көз караштарын сынга алган эмгек болгондугу маалым.

8) «Ал-Муснад»:³⁴ Абу Ханифанын укуктук жааттагы хадистерин, риваяттарын жана анын мазхабы таяндырган бүтүн хадистерди ичине камтыган бул чыгарманын түрдүү нускалары бар.³⁵ Түрк тилине М. Селим Кесе тарабынан түпкү тексттери (арабчасы) менен кошо которулган («Муснад», Имам Азам, Стамбул 1978, Шамил басмаканасы).

9) «Ал-Асар»: Имам Азамдын хадис риваяттарына таандык чыгармалардын биринчиси Имам Юсуфтун «Ал-Асары», ал эми экинчиси Имам Мухаммеддин «Ал-Асары» болуп эсептелет.

Имам Юсуфтун «Ал-Асары» (Кахира 1355, ал-Истикама) үч өңүттөн илимий мааниге ээ: 1) Чыгарма негизинен Абу Ханифанын Муснады. Анын риваят кылган жана чыгарган фыкхтык өкүм, фатваларында таянган хадистердин бир бөлүгүн чыгармадан табууга болот. 2) Абу Ханифанын сахабаларды жана алардын фатваларын кандайча далил катары алгандыгын, хадистин марфу болушун шарт катары кошпостон мурсал хадисти кандайча кабылдагандыгын бизге ачыктап түшүндүрөт. Тагыраак айтканда Абу Ханифанын риваяттарга таянуусундагы койгон шарттарын көргөзөт. 3) Бул китепте табийиндерден болгон Куфалык жана Ирак фукачаларынан (улуу укукчулар) тандалып алынган бир канча фатвалар бар.

Ал эми Имам Мухаммед «Ал-Асарында» (Жарыялап чыгарган жана түшүндүрмө жазган: Абул-Вафа ал-Афгани, Хайдар-Абад 1385, Анвару Мухаммеди,

³² Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, s. 50.

³³ Караңыз: Ибн Надим., а.а.ч, 202-бет, Байрут: 1978.

³⁴ Караңыз: Ибн Надим., а.а.ч, 202-бет, Байрут: 1978.

³⁵ H. S. Şibay, age, s. 27.

Лукнав, Миллату Файзуллах китепканасы, №: 256, 644) Абу Ханифадан марфу, мавкуф жана мурсал хадистерди риваят кылат. Ирак укукчуларына белгилүү болгон жана Абу Ханифанын риваят кылган хадистерди ошондой эле анын чыгармаларын жыйнаган. Айрыкча Ибрахим ан-Нахайден келген риваяттар көп орун алган. Чыгармада Абу Ханифадан сырткары жыгырмага жакын хадис аалымдарынан алынган кээ бир хадистер да кездешет. Имам Мухаммеддин ал-Асарындагы хадистердин көпчүлүгү Имам Юсуфтун ал-Асарындагы хадистер менен дал келет жана экөө тең Абу Ханифанын Муснады болуп эсептелет.

Эки китепте тең насстардан чыгарылган фатвалар жана өкүмдөр болгон сыяктуу, кыястар, асыл каидалар (негизги укуктук эрежелер) жана укуктук маселелер орун алган.

Абу Ханифанын ижтихад кылуусундагы таянган хадистерди тактоо, иреттеп жыйноо жана изилдеп иликтөө максатында бир катар чыгармалар жазылган. Алардын ичинен Тахавийдин «Маъанил-Асар» жана «Мушкилул-Асар», Мухаммед Муртаза аз-Забადийдин «Укудул-жавахирил-мунифа фи адиллатил-Имамы Аби Ханифа» эмгектерин айтууга болот.³⁶

Ушул кезге чейин түп нускалары бизге жетип келбөө менен эле биргеликте, булактарда Абу Ханифага таандык деп эсептелген башка китептери да бар.

7. ХАНАФИЙ МАЗХАБЫНЫН ЖАЙЫЛЫШЫ

Ханафий мазхабы, Имам Азам Абу Ханифанын көз караштарынын негизинде түптөлгөндүктөн, анын аты менен аталып калган. Ислам укук тарыхында Ирак фыкыхы же рой фыкыхы деп да аталган бул мазхаб, Абу Ханифанын окуучулары тарабынан андан ары өнүктүрүлүп жайылган. Имам Юсуфтун башкы сот болушу, көп санда жана баалуу китептерди жазышы жана Имам Мухаммеддин да Абу Ханифанын илимий окууларындагы окуучулары менен болгон тартышмаларды чыгармаларында чагылдыруусу, Ханафий мазхабынын таанылышына жана жайылышына камсыздаган.

Ханафий фыкыхында, мазхаб имамдары ортосундагы көз караштык айырмачылыктар түшүндүрүлгөн кезде, Имам Азам менен узак убакыт бою достук ичинде болгондуктарынан, андан айрылбагандыктарынан жана устазынын укуктук философиясын уланткандыктары үчүн Имам Юсуф менен Имам Мухаммедке «Сахибайн» («Эки дос, эки окуучу») же «Имамайн» («Эки имам»), Абу Ханифа менен Имам Юсуф бирдей көз карашка ээ болгон кезде бул экөөнө «Шайхайн» («Эки шейх, эки устаз»), ал эми Абу Ханифа менен Имам Мухаммед бирдей көз карашта болгон кезде бул экөөнө да «Тарафайн» («Бирдей көз караштагы эки киши») деп айтылган.

Имам Мухаммеддин чыгармаларынан «Захиррур-ривая» же «Масаилул-усул» деп аталган Ханафий мазхабынын негизги бул трактаттары Абул-Фадл ал-Марвазий (ө. 344/955) тарабынан бир китеб абалына келтирилген. Бириктирилип жазылган бул китепке андан соң Шамсул-Аимма Абу Бакр Мухаммад бин Ахмад бин Аби Сахл ас-Сарахсий (ө. 483/1090) 30 томдук көлөмдө «Мабсут» атында түшүндүрмө жазган. Мабсут, Ханафий укугунда гана эмес дүйнө укук жазууларында да эң көлөмдүү жана башкы булактардын бири катары кабылданган.

Ханафий мазхабы Иракта пайда болгон жана Аббасилер доорунда Абу Юсуфтун «кадыл-кудат» («казылардын казысы, башкы сот») болушу менен мамлекеттин башкы укуктук мазхабына айланган. Ханафий мазхабы айрыкча чыгышка карай жайылуу менен Хоросан жана Маварауннахрда (Орто Азия) өсүп өнүгүүсүн уланткан. Көптөгөн

³⁶ M. Uzunpostalci, age, s. X/135.

улуу Ханафий укукчулары бул аймактардан чыккан. Аббасилер доору аяктары менен жайылуу таасири солгундоого учураса да, Осман империясынын курулушу жана бул мазхабты мамлекеттик масштабтагы укуктук жараяндардын бир нукта калыптанышын камсыздоо максатында расмий мазхаб катары кабылданышы менен, кайрадан өз таасирин күчөткөн. Бүгүнкү күндө Түркстан, Ооганистан, Түркия, Балкан өлкөлөрү, Индия жана Пакистанда Ханафий мазхабы кеңири жайылган.³⁷ Мындай кеңири масштабтагы таасирдин жана жайылуунун натыйжасында, Ханафий мазхабы, укук маданиятында ары карапайым калктын назарында, ары саясий башкаруу чөйрөсүндө ар дайым көңүл чордонунда болгон улуу окумуштууларды тарбиялап өстүргөн жана көп сандагы укуктук баалуу эмгектерди жараткан.³⁸

³⁷ H. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 245, 248.

³⁸ Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmami*, s. 24-26.